

‘पागल’ कवितामा लयविधान

होमनाथ जोशी

लेखसार

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेखमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको ‘पागल’ कवितालाई विश्लेष्य सामग्रीको रूपमा प्रस्तुत गरी कविताभिन्न के कसरी लय सिर्जना भएको छ ? भन्ने समस्याको प्राज्ञिक समाधान खोज्ने प्रयत्न गरिएको छ । यस क्रममा पुस्तकालयीय कार्यद्वारा देवकोटाको ‘पागल’ कवितालाई प्राथमिक सामग्री रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने लयविधानसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक मान्यता र यससम्बन्धी गरिएका अनुसन्धान तथा लेखलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । देवकोटाद्वारा सिर्जना गरिएको प्रस्तुत कवितामा के-कस्ता पक्षबाट लय सिर्जना भएको छ अर्थात् लय सिर्जनाका मुख्य कारका रूपमा रहेका पङ्क्तिविन्यास, समानान्तरता, आवृत्ति, विपरीतता, सम्बोधन र लेख्यचिन्ह प्रयोगको सैद्धान्तिक ढाँचा प्रस्तुत गरी लयविधानका मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरी लयविधानका दृष्टिले उक्त कविता प्रभावकारी छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । कविता विश्लेषणका लागि मुख्य रूपमा पाठविश्लेषण विधिको प्रयोग गरी गुणात्मक निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएकाले यस अनुसन्धानात्मक लेखको समग्र पद्धति गुणात्मक रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : अग्रभूमि निर्माण, लयगत एकत्व, मुक्तलय, विचलन, सङ्कथन, समानान्तरता

१.विषयपरिचय

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा (१९६६-२०१६) द्वारा रचना गरिएको पागल कविता सर्वप्रथम प्रगति वर्ष १, अङ्क ३, २०१० मा प्रकाशित गद्य कविता हो । यो कविता पछि लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह (२०३९) मा सङ्गृहित भई पुनः प्रकाशित भएको हो । बाल्यकालदेखि कविता सृजनाको अभ्यासमा अभ्यस्त बन्दै आफ्नो जीवनकालमा फुटकर कवितादेखि खण्डकाव्य र महाकाव्यको आयामसम्म कविता/काव्यको सिर्जना गरेका महाकवि देवकोटाका भिखारी (२०१०), जन्मोत्सव र मुटुका थोपा (२०१५) नवरस (२०३६) लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह (२०३९) का साथै दुई दर्जनभन्दा बढी खण्डकाव्य र आधा दर्जन जति महाकाव्य प्रकाशित भएको पाइन्छ । हालसम्म उनका कविताकृतिका साथै निबन्ध, कथा, नाट्यकृति समेत प्रकाशित भएको पाइन्छ । महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाले नेपाली कवितामा स्वच्छन्दतावादी धाराको आरम्भ गरी आधुनिक नेपाली कविता लेखन परम्परामा नयाँ आयाम थप्ने काम गरेको पाइन्छ । आफ्नो काव्ययात्राको पूर्वार्द्धमा पाश्चात्य

स्वच्छन्तावादी भावधाराबाट प्रेरित बनेका पाइन्छन् भने उत्तरार्द्धका कवितामा प्रगतिवादी चिन्तनको प्रभाव पाइन्छ । उनको पागल कविता उत्तरार्द्ध चरणका कविता मध्येको एक सशक्त गद्य कविता हो ।

सङ्कथन त्यस्तो भाषिक अभिव्यक्ति हो जुन एक सार वाक्यको रूपमा वा त्योभन्दा माथिको जुनसुकै तहको संरचनाका रूपमा रहेको हुन्छ । कुनै गम्भीर भाषण वा कुनै विषयमा भएको निश्चित लेखन र कुनै पनि कथन वा लेखनमा जोडिएको भाषिक अभिव्यक्तिलाई सङ्कथन भनिन्छ । भाषिक अभिव्यक्तिलाई आधार मानेर गरिने गरिने विश्लेषण नै सङ्कथन विश्लेषण हो । सङ्कथन विश्लेषणमा रचनाका हरेक पक्षको विश्लेषण गरिन्छ । लय, रूप, पदावली, अर्थ, सन्दर्भ, अभिप्राय, निर्मिति तथा संसक्ति व्यवस्था समेतको अध्ययन गरिन्छ (एटम, २०७९, पृ. १) ।

सङ्कथनको अध्ययन क्षेत्र भित्र पर्ने महत्त्वपूर्ण विषय लयविधान पनि हो । कुनै कवितामा लय कसरी सिर्जना भएको छ भनेर देखाउनु नै लयविधानको अध्ययन हो । लय कवितामा रहने साङ्गीतिक प्रवाह हो । लय ध्वनिको आरोह अवरोहबाट सिर्जना हुन्छ । पद्य कविताको लय नियोजित, अनुशासित हुनुको साथै ध्वनिको आरोह अवरोहका साथै गति तथा यतिको मर्यादामा बाँधिएको हुन्छ भने गद्य कविताको लय पद्य कविताका तुलनामा कम नियोजित हुन्छ । गद्य कविताको लय पङ्क्तिगुच्छमा विभाजित हुन्छ । त्यसैले गद्य कविता ध्वनिको आरोह अवरोह गति, तथा यतिमा विविधता पाइन्छ । लय कवितालाई अन्य साहित्यिक विधाबाट अलग्याउने प्रमुख विभेदक अभिलक्षण हो । कवितामा रहेको अन्तर्साङ्गीतिक प्रवाहले कवितालाई आस्वादनयोग्य बनाउँछ । यस अध्ययनमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको गद्य लयमा संरचित पागल कवितालाई पङ्क्तिविन्यास, समानान्तरता, विचलन, विपरीतता र सम्बोधनका आधारबाट विश्लेषण गरी कविताको लयविधान प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.समस्याकथन उद्देश्य

‘पागल’ कविता महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको व्यङ्ग्यधर्मी कविता हो । यो कविता मुक्त लयमा रचना गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचना गरिएको पागल कवितामा लय कसरी प्रस्तुत हुन पुगेको छ भन्ने जिज्ञासा नै यस लेखको प्रमुख समस्या हो । यसै समस्यामा केन्द्रित रहेर उक्त समस्याको प्राज्ञिक समाधान खोज्नु यस लेखको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

३.अध्ययन विधि

‘पागल’ कवितामा लयविधान शीर्षकको प्रस्तुत लेखको मुख्य समस्याको समाधानको लागि पुस्तकालयीय कार्यद्वारा दुई किसिमका सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा सङ्कलन गरिएको महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको पागल कविताको पूर्ण पाठ र त्यसभित्रका भाषिक घटक (पद, पदावली र वाक्य) लाई प्राथमिक स्रोतको सामग्रीको रूपमा

सङ्कलन गरिएको छ भने सामग्री विश्लेषणको ढाँचा निर्माणका लागि लयविधानसँग सम्बन्धित पुस्तकलाई द्वितीयक सामग्रीको रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री विश्लेषणका लागि पाठविश्लेषण विधिको प्रयोग गरिएको छ । सामग्रीको अर्थापनका क्रममा व्याख्या गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएकाले यो गुणात्मक पद्धतिमा आधारित रहेको छ ।

४.सैद्धान्तिक आधार

सङ्कथन विश्लेषण कथ्य, लेख्य वा साङ्केतिक रूपमा सन्दर्भपूर्ण ढङ्गले प्रयोग गरिने भाषाको वस्तुनिष्ठ र वैज्ञानिक अध्ययन हो । यसमा कुनै पनि पाठमा किन निश्चित भाषिक रूपको प्रयोग भएको हो भनी विश्लेषण गरिन्छ । कविता वा गीतमा हुने गति,यति वा लय भाषिक रूपको वितरणमा निर्भर हुन्छ । यसमा कवितामा प्रयोग भएका भाषिक रूपहरूले कसरी लयको सिर्जना गरेका छन् भन्ने कुराको खोजी गरिन्छ । “सङ्कथन विश्लेषणमा निश्चित भाषिक रूपहरूको प्रयोग र त्यसको सान्दर्भिक अर्थको बारेमा अध्ययन गरिन्छ । भाषाको आधारभूत संरचना ध्वनिबाट रचना हुने भएकाले ध्वनिको व्यवस्था,वितरणले अर्थमा प्रभाव पार्ने ढाँचाको बारेमा अध्ययन गरिन्छ (एटम, २०७८, पृ. १) । कविता वा गीतको साङ्गीतिक प्रवाहलाई अन्य विधासँगको विभेदक अभिलक्षण पनि मानिन्छ । अतः लय कवितालाई चिनाउने प्रमुख अभिलक्षण भएकाले पनि सङ्कथनको अध्ययन क्षेत्रभित्र पर्दछ । ‘कवितामा साङ्गीतिक प्रवाह हुन्छ र यस्तो अन्तर्प्रवाह ध्वनितत्त्वको व्यवस्थित संयोजनबाट सृजित हुन्छ जुन लयका रूपमा रहेको हुन्छ” (गौतम, २०६८.पृ ५७४) । कवितामा समान वा असमान पङ्क्तिगुच्छले कविताको लयमा समानता वा विधिता सिर्जना गरेका हुन्छन् । कवितामा हुने नियमित पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ । समानान्तरता भनेको बढी नियमितताको पालना हो । (शर्मा, २०७६, पृ. ५२७) । पद्य कवितामा समान वर्णहरूको आवृत्ति हुँदा लयगत नियमितता सिर्जना हुन्छ भने गद्य कवितामा पङ्क्तिको असमान वितरण भएको हुन्छ जसले गर्दा लयगत विविधता सिर्जना हुन्छ । पद्य कविता शास्त्रीय नियमसम्बद्ध समान वितरणमा आधारित हुन्छ । निश्चित प्रकारका ध्वनि वा शब्दको बारम्बार हुने आवृत्तिले कवितामा लयगत झङ्कार उत्पन्न गरी श्रुतिमधुर बनाएको हुन्छ । ध्वनिको व्यवस्थित संयोजनबाट कवितामा साङ्गीतिक अन्तर्प्रवाह उत्पन्न हुने भएकाले यसको व्यवस्थित संयोजन गरिएको हुन्छ । लय कविताको आन्तरिक तत्त्व हुनाले यसका लागि छन्द नै हुनु पर्छ भन्ने हुँदैन तर छन्दबाट स्वतः लय सृजित हुने भएकाले यसको अध्ययन पनि सङ्कथनको क्षेत्रभित्र पर्दछ । छन्द कविता पूर्वनिर्धारित नियम वा अनुशासनभित्र रहेर रचना गरिन्छ । गद्य कविता छन्द विहीन भएर पनि लयगत विशिष्टता कायम हुनु यसको विशेषता हो । गद्य कवितामा पद, पदावली र वाक्यको आवृत्ति तथा चिन्हप्रयोग आदिका कारण अनतर्लयको सिर्जना हुन्छ (शर्मा, २०७६, पृ. ४-१९) । कवितामा विशिष्ट शब्द, पदावली र वाक्य रहेका हुन्छन् । ती शब्द, पदावली र वाक्य पटकपटक प्रयोग भई लय सिर्जना गर्दछन् । कवितामा विशिष्ट सौन्दर्य स्थापनाका लागि प्रतीक र विम्बको आवश्यकता पर्छ (भट्टराई, २०७०, पृ. २६) । गद्य कवितामा

आवृत्ति वा समानान्तरता, पङ्क्तिविन्यास, विपरीतता, विचलन र लेख्यचिन्हको प्रयोग कारण लयगत ढाँचा निर्माण हुने भएकाले यसै आधारमा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचना गरिएको मुक्तलयमा आधारित पागल कविताको विश्लेषण गरी उक्त कवितामा कसरी लय सिर्जना हुनपुगेको छ भन्ने निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५. सामग्रीविश्लेषण

महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा रचना गरिएको 'पागल' कविता मुक्तलयको प्रयोग गरी रचना गरिएको कविता हो । प्रस्तुत कवितामा केकति आधारमा लय निर्माण भएको छ ? भन्ने मूल समस्यामा केन्द्रित भई लयविधानको सैद्धान्तिक ढाँचाका आधारमा निम्नबमोजिम विश्लेषण गरिएको छ :

५.१ पङ्क्तिविन्यास

कवितामा सर्जकले कवितालाई भावात्मक र श्रुतिमधुर बनाउन गरिने पङ्क्तिहरूको उचित रखाइलाई नै पङ्क्तिविन्यास भनिन्छ । लेखकले कवितामा लय सिर्जना गर्न खास पङ्क्तिहरू छनौट गरेको हुन्छ र त्यसलाई नियोजित ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेको हुन्छ । यो सुरुदेखि अन्त्यसम्म जम्मा ६३२ शब्द १५३ पङ्क्ति र 'क' देखि 'छ' सम्मका सात अनुच्छेदमा संरचित मुक्तलयमा आधारित कविता हो । यस कविताका जम्मा सात अनुच्छेदभित्र घटीमा एक शब्दका चार पङ्क्ति रहेका छन् भने सबैभन्दा बढी नौ शब्दको एउटा पङ्क्ति रहेको छ । प्रत्येक अनुच्छेदमा पङ्क्तिहरूको वितरणलाई हेर्दा पहिलो अनुच्छेदमा दुई पङ्क्ति, दोस्रोमा तेइस, तेस्रोमा तिस, चौथोमा उनन्तिस, पाँचौँमा एक्काइस, छैटौँमा नौ र सातौँमा अठ्चालिस गरी जम्मा एकसय त्रिपन्न पङ्क्ति रहेका छन् । पहिलो अनुच्छेदको अन्तिम पङ्क्तिको पुनरावृत्ति दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौँ र सातौँ अनुच्छेदको अन्तिममा भएको छ भने छैटौँ अनुच्छेदमा पुनरावृत्ति नभएको अवस्था छ । यिनै तथ्याङ्कका आधारमा यस कवितामा शब्दगत र पङ्क्तिगत वितरण अनियमित, असमान र विविधतापूर्ण रूपमा रहेको पाइन्छ । त्यसैले यो कविता कुनै पूर्वनिश्चित भाषिक नियममा आबद्ध भएको नभई मुक्त लयमा आधारित कविता हो । यस कवितामा एउटै वाक्यलाई पनि खण्डित गरेर अर्को पङ्क्ति बनाइएको छ भने थुप्रै ठाउँमा असमान पङ्क्ति वितरण हुन पुगेको छ । यसले एकातिर भावको प्रवाहलाई निर्देशित गरेको छ, भने अर्कोतिर गद्य लयको नागबेली अन्तर् प्रवाहलाई संयोजित गरेको छ । कवितामा गतियतिका साथ प्रत्येक पङ्क्तिको अन्त्यमा काव्यात्मक विरामको काम गरेको छ । कवितामा अलगअलग पङ्क्तिमा छरिएका शब्दलाई एउटै पङ्क्तिमा संयोजन गर्न नसकिने होइन तर त्यसो गर्दा कविताको लयढाँचा प्रभावित हुन पुग्छ र लयको अर्को ढाँचा उत्पन्न हुन्छ । यसरी पङ्क्तिविन्यासको आधारमा हेर्दा यस कवितामा असमान वितरणबाट लयको विशिष्ट आरोह अवरोह निर्माण भई लयको अन्तर्प्रवाह सिर्जना भएको छ ।

५.२ आवृत्ति /समानान्तरता

समान ध्वनि तथा वर्णदेखि समान अनुच्छेदसम्मका समान भाषिक तत्त्वहरूमा देखा परेका आवृत्तिहरूबाट कवितामा विशिष्ट लय उत्पन्न भएको हुन्छ । गद्य कविताको पङ्क्तिमा कहीं न्यूनतम शब्दहरूको वितरण, कहीं अधिकतम शब्दको वितरण कहीं शब्दहरूको असमान वितरण भएर आएको हुन्छ (गौतम, २०६८, पृ. ५७४) । जसको कारण कवितामा लयात्मकता सिर्जना हुन्छ । विश्लेष्य कवितामा भाषिक एकाइ (ध्वनि, शब्द, वाक्य) आदिको पुनरावृत्तिले विशिष्ट अन्तरसङ्गीत वा मुक्त लयको सिर्जना गरेको छ । भाषाको लघुतम एकाइ वर्णको तहबाट हेर्दा कविताको सुरुदेखि अन्त्यसम्म /म/ वर्णको एक सय अठाइस पटक आवृत्ति भएको छ भने /र/ वर्णको आवृत्ति एक सय तेह्र पटक हुन पुगेको छ । यसै गरी कवितामा /न/वर्णको आवृत्ति एकसय पटक हुन पुगेको छ । कवितामा /ह/ वर्णको आवृत्ति पन्ध्र पटक मात्रै भएको छ । यसरी हेर्दा सबैभन्दा बढी म नासिक्य वर्णको आवृत्ति हुन पुगेको छ भने सबैभन्दा कम /ह/ सङ्घर्षी वर्णको पन्ध्रपटक मात्रै आवृत्ति भएको छ । पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौँ, छैटौँ र सातौँ अनुच्छेदमा सबैभन्दा बढी /म/ र /न/ नासिक्य वर्णको आवृत्ति भएको छ । भाषाको अर्को महत्वपूर्ण एकाइ शब्दको तहबाट हेर्दा कवितामा पागल, हाल, साथी, म, दिवाना, बहुला, मेरो, तिम्रो शब्दको धेरैपटक आवृत्ति हुन पुगेको छ । कवितामा 'हाल' शब्दको आवृत्ति आठपटक हुन पुगेको छ भने 'पागल' शब्दको आवृत्ति सातपटक भएको छ । यसै गरी 'साथी' शब्दको आवृत्ति अठारपटक भएको छ भने 'म' शब्दको बाइसपटक आवृत्ति भएको छ । यसैगरी कवितामा सबैभन्दा बढी 'मेरो' शब्दको आवृत्ति सत्ताइसपटक हुन पुगेको छ । यस कवितामा वाक्य र अनुच्छेदका तहमा पनि पुनरावृत्ति भएको पाइन्छ । कविताको पहिलो अनुच्छेदको अन्तिम वाक्य "यस्तै छ मेरो हाल !" क्रमशः दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौँ र सातौँ अनुच्छेदको अन्तिममा दोहोरिन पुगेको छ । यसैगरी अनुच्छेदको तहबाट हेर्दा कविताको पहिलो अनुच्छेद दोस्रो, तेस्रो र चौथो अनुच्छेदको अन्तिममा यसरी आवृत्तिमूलक ढङ्गबाट आएको छ :

जरुर साथी म पागल !

यस्तै छ मेरो हाल !

अनुच्छेद 'क' मा दुईओटा मात्रै वाक्य संरचना रहेको सबै भन्दा सानो अनुच्छेद रहेको छ भने कविताको यस अनुच्छेद पहिलो पङ्क्ति र दोस्रो पङ्क्तिमा शब्दको वितरण समान ढङ्गले भएको छ । यसमा /म/र /ल/वर्णको दुईपटक आवृत्ति भई विशिष्ट लय सिर्जना भएको छ । यस्तो आवृत्तिको मुख्य प्रयोजन नै लय सिर्जना गर्नु रहेको छ ।

प्रस्तुत कवितामा वाक्य तथा अनुच्छेदको संरचना हेर्दा कतै लामा र कतै छोटो संरचनाका वाक्य र अनुच्छेदको असमान प्रयोगले लयमा विविधता सिर्जना भएको छ ।

म शब्दलाई देख्छु !

दृश्यलाई सुन्दछु !

बास्नालाई स्वाद लिन्छु !

आकाशभन्दा पातला कुरालाई छुन्छु !

तिमी पाँच इन्द्रियले काम गर्छौ !

तिम्रो गिदी छ साथी !

मेरो मुटु ।

प्रस्तुत कवितांशको दोस्रो अनुच्छेदको पहिलो वाक्यमा म, शब्दलाई, देख्दछु (तिन शब्द), दोस्रो वाक्यमा दृश्यलाई सुन्दछु (दुई शब्द), तेस्रो वाक्यमा बास्नालाई, स्वाद, लिन्छु (तिन शब्द), चौथो पङ्क्तिमा आकाशभन्दा, पातला, कुरालाई, छुन्छु (चार शब्द) पाँचौँ पङ्क्तिमा तिमी, पाँच, इन्द्रियले, काम, गर्छौ (पाँच) छैटौँ पङ्क्तिमा म, छैटौँले (दुई), सातौँ पङ्क्तिमा तिम्रो, गिदी, छ, साथी (चार), दोस्रोको अन्तिमका दुई पङ्क्तिमा जरुर, साथी, म, पागल (चार) र यस्तै, छ, मेरो, हाल (चार) शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यसरी कविताको पहिलो अनुच्छेदका साथै क्रमशः दोस्रोको अन्तिम, तेस्रोको अन्तिम, चौथोको अन्तिम, पाँचौँको अन्तिम र आठौँको अन्तिममा उही वाक्यको आवृत्तिसहित असमान पङ्क्तिगुच्छको प्रयोगले विशिष्ट लय सिर्जना गरेको छ ।

५.३ विचलन

भाषाको आफ्नै परम्परा र व्यवस्था हुन्छ । कवितामा व्याकरणिक नियमका आधारमा भाषिक सङ्गठन नभई आलङ्कारिक प्रस्तुति हुन्छ । विचलन भनेको मानकको उलङ्घन हो (शर्मा, २०४८, पृ. ११) । कवितामा प्रयुक्त पदले आफ्नो स्थानमा नरही स्थान परिवर्तन गर्नुलाई विचलन भनिन्छ । कवितामा सामान्य अभिव्यक्ति नभई विशिष्ट अभिव्यक्ति पाइने हुनाले त्यो विशिष्ट लयात्मक अभिव्यक्तिको महत्त्वपूर्ण पक्ष विचलन मानिन्छ । काव्यिक लय निर्माणमा विचलनको व्यापक सम्बन्ध रहेको हुन्छ । शब्द तथा वाक्यगत विचलनले कवितामा लयको सिर्जना गर्दछ । यसले कवितालाई भावयुक्त, लयात्मक र श्रुतिमधुर बनाउने काम गर्छ । यस कवितामा पनि थुप्रै ठाउँमा व्याकरणिक तथा कोशीय विचलन भई कविता लयात्मक बन्न पुगेको छ ।

५.३.१ कोशीय विचलन

कवितामा प्रयुक्त शब्दमा हुने परिवर्तनलाई विचलन कोशीय विचलन भनिन्छ । कोशीय भन्नाले शब्दकोशमा व्यवस्थित गरिएको शब्द हो । मानक प्रयोगमा नआएका शब्दको प्रयोगलाई कोशीय विचलन भनिन्छ । कविताको लयलाई विशिष्ट बनाउन कविले कोशीय विचलनको प्रयोग गरेका हुन्छन् । विश्लेष्य कविताको दोस्रो अनुच्छेदमा पत्रिएर,

नर्मिएर, बल्किएर, भल्किएर, जस्ता प्रयोगले शब्दगत विचलन भई कवितामा लयात्मकता सिर्जना गरेको छ

५.३.२ व्याकरणिक विचलन

भाषाका आफ्ना व्याकरणिक नियमहरू हुन्छन् । कुनै पनि भाषा निश्चित व्यवस्थामा बाँधिएको हुन्छ । भाषामा हुने लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदरका साथै वाक्यमा रहने पदको प्रयोजनवश गरिने अनियमिततालाई व्याकरणिक विचलन भनिन्छ । विश्लेष्य कवितामा व्याकरणिक विचलन पनि प्रशस्त भएको छ । कवितालाई अभि लयात्मक र श्रुतिमधुर बनाउने प्रयोजनका लागि कविले यस कवितामा व्याकरणिक विचलन गरेका छन् । कविताको पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौँ र सातौँ अनुच्छेदमा भएको व्याकरणिक विचलनलाई यसरी प्रस्तुत गरिन्छ :

जरुर साथी म पागल !

यस्तै छ मेरो हाल !

म देख्दछु ढुङ्गालाई फूल !

उपर्युक्त कविताका पङ्क्तिहरूमा कर्ता, कर्म र क्रियाको स्थान परिवर्तन भई व्याकरणिक विचलन हुनपुगेको छ ।

५.३.३ अर्थगत विचलन

भाषाका शब्द र अर्थविचको कोशीय सम्बन्ध अभिधात्मक हुने गर्छ । साहित्यकारले सोभो अर्थलाई छोडेर विशिष्ट अर्थका लागि शब्दको प्रयोग गरेका हुन्छन् । यसरी विशिष्ट अर्थका क्रममा देखा पर्ने अर्थगत परिवर्तन नै अर्थगत विचलन हो । विश्लेष्य कविताका अधिकांश ठाउँमा विशिष्ट भाव र लय सिर्जनाका लागि अर्थगत विचलन गरिएको पाइन्छ ।

म शब्दलाई देख्दछु !

दृश्यलाई सुन्दछु !

बास्नालाई स्वाद लिन्छु !

आकाशभन्दा पातला कुरालाई छुन्छु !

मेरो गणितमा एकबाट एक भिक एकै बाँकी रहन्छ !

म तुफानसँग एक दिन गीत गाउँन थालेको थिएँ

म अन्धालाई दुनियाँको अगुवा देख्छु ।

कवितामा शब्दलाई देख्नु, दृश्यलाई सुन्नु, वास्नालाई स्वाद लिनु, आकाशभन्दा पातला कुरालाई छुनु एकबाट एक भिक्दा एकै रहनु, तुफानसँग गीत गाउनु, अन्धालाई अगुवा देख्नु, ताराको राप ताप्नु जस्ता अर्थगत विचलनले कवितामा लयगतसँगै भावगत विशिष्टता सिर्जना गरेको छ । यसरी विचलनले कवितामा लय सिर्जना गर्नुको साथै भावलाई विशिष्ट बनाएको छ ।

५.४ विपरीतता

विपरीतता वाक्यविचको परस्पर विरोधी वा विपरीत आर्थी सम्बन्ध हो । विश्लेष्य कवितामा समान उच्चार भएका विपरीत अर्थबोधक शब्दको संयोजनबाट पनि लय उत्पन्न भएको छ ।

“म देख्छु ढुङ्गालाई फूल !” (अनुच्छेद ख)

“तिम्रो गिदी छ साथी मेरो मुटु !”

“तिमी बलिया गद्य छौ !”

“म तरल पद्य छु !” (अनुच्छेद ग)

“मैले नबाबको मदिरालाई खुन भनेको छु !”

“छिमेकी रन्डीलाई लास भनेको छु !”

“राजालाई गरिब”,

“तिम्रो महापण्डित, मेरो महामूर्ख !”

“तिम्रो स्वर्ग, मेरो नरक !”

“तिम्रो सुन, मेरो फलाम साथी !”

“तिम्रो धर्म मेरो पाप” (अनुच्छेद ‘ड’)

प्रस्तुत कविताको अनुच्छेद ‘ख’ मा गिदी-मुटु, ढुङ्गा-फूल, गद्य-पद्य जस्ता विपरीत बोधक शब्द प्रयोग गरिएका छन् भने यसै कविताको अनुच्छेद ‘ड’ मा मदिरा-खुन, रन्डी-लास, राजा-गरिब, महापण्डित-महामूर्ख, स्वर्ग-नरक, सुन-फलाम, धर्म-पाप, लाटा-चलाक, उन्नति-अवनति, विश्व-बाल, कोमल-क्रूर जस्ता विपरीत अर्थबोधक शब्दको प्रयोगले कवितालाई लयात्मक बनाएको छ । यस कवितामा कविले आफू र अरुविचको भिन्नतालाई प्रस्तुत गर्न ‘म’ र ‘तिमी’ शब्दको बारम्बार सम्बोधनको समेत प्रयोग गरेका छन् । जसले कवितामा थप लयात्मक विशिष्टता सिर्जना गरेको छ :

तिम्रो गिदी छ साथी !

मेरो मुटु !

तिमी बलिया गद्य छौ !

प्रस्तुत कवितामा कविले सम्बोधनात्मक शब्द 'तिम्रो' 'मेरो' को बारम्बार आवृत्ति गरी कवितालाई विशिष्ट बनाएका छन् ।

५.५ लेख्यचिन्हको प्रयोग

लेख्य चिन्हहरू पनि कवितामा लय निर्माण गर्ने महत्त्वपूर्ण आधार हुन् । कवितामा गति, यति र लयको आरोह अवरोहलाई लेख्य चिन्हहरूले निर्देशित गरिरहेका हुन्छन् । यस कविताको पहिलो अनुच्छेददेखि सातौँ अनुच्छेदसम्म अठासीपटक आश्चर्यबोधक (!) चिन्हको प्रयोग गरिएको छ । यसैगरी पहिलोदेखि सातौँ अनुच्छेदसम्म चौसठ्ठीपटक अल्पविराम (,) र एकपटक उद्धरण (“ ”) चिन्हको प्रयोग गरिएको छ भने दशपटक योजक (-) चिन्हको प्रयोग गरिएको छ । यसरी कवितामा प्रयोग भएका आश्चर्यबोधक, अल्पविराम, उद्धरण र योजक चिन्हले कविताको गति, यति तथा आरोह अवरोहलाई निर्देशित गरी विशिष्ट लय निर्माण गरेका छन् ।

६. निष्कर्ष

कविताको अन्तरसाङ्गीतिक प्रवाहलाई लय भनिन्छ । यो भाषाका माध्यमबाट अभिव्यक्त हुन्छ । लय कविताको महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । लय कवितालाई अरु रचनाभन्दा पृथक रूपमा चिनाउने आधार हो । यो अन्य विधाको विभेदक अभिलक्षण पनि हो । पद्य कवितामा लयको अनुशासन, नियमितता र एकरूपता रहेको हुन्छ । यति मात्रै नभएर पद्य कविता शास्त्रीय नियममा बाँधिएको हुन्छ । यसका विपरीत गद्य कविता कुनै शास्त्रीय नियम वा लेखनको अनुशासनमा रहेर रचना हुँदैन । गद्य कवितामा असमान पङ्क्तिवितरण तथा गतियतिको विविधताका साथै ध्वनि उच्चारणमा हुने आरोहअवरोहले लयगत भिन्नता सिर्जना गरेको हुन्छ । प्रस्तुत कवितामा लयलाई विशिष्ट र भावयुक्त बनाउन पङ्क्तिहरूको उचित विन्यास गरिएको छ । यस कविताको सुरुदेखि अन्त्यसम्म छ सय बत्तिस शब्द र 'क' देखि 'छ' सम्मका जम्मा ७ अनुच्छेदमा घटीमा एक शब्दका चार पङ्क्तिको प्रयोग गरिएको छ भने सबैभन्दा बढी नौ शब्दको एक पङ्क्ति रहेको छ । प्रत्येक अनुच्छेदमा पङ्क्तिको वितरणलाई हेर्दा क्रमशः २, २३, ३०, २९, २९, ९ र ४८ गरी जम्मा १५३ पङ्क्ति रहेका छन् । कवितामा पहिलो अनुच्छेदका दुई पङ्क्तिलाई शीर्ष वाक्यका रूपमा प्रयोग गरी ती पङ्क्तिलाई दोस्रो, तेस्रो, चौथो, पाँचौँ र सातौँ अनुच्छेदको अन्त्यमा आवृत्ति गरी लयलाई सशक्त बनाइएको छ । यस कवितामा अधिकांश ठाउँमा प्रयोग गरिएको अनुप्रासीयताले कविताको लय पक्ष सुन्दर बनेको छ । यस कवितामा गतियतिका साथै प्रत्येक पङ्क्तिको अन्त्यमा अल्पविरामको प्रयोग गरी गतियतिलाई व्यवस्थित पारिएको छ । कवितामा लय र भाव पक्षलाई सशक्त बनाउन व्याकरणिक तथा कोशीय विचलन समेत हुन पुगेको छ ।

कवितामा प्रयोग भएका वर्णलाई हेर्दा सबैभन्दा बढी 'र' वर्णको आवृत्ति ११३ पटक भएको छ भने सबैभन्दा कम 'ह' वर्णको आवृत्ति १५ पटक मात्रै भएको छ । शब्दको तहबाट हेर्दा पागल, हाल, साथी, दिवाना, बहुलाहा, मेरो, तिम्रो, शब्दको आवृत्ति धेरैपटक भएको छ । साथै कवितामा प्रयोग भएका लेख्यचिह्नहरूमा सबैभन्दा बढी आश्चर्यबोधक (!) र अल्पविराम (,) को प्रयोग हुनजुगेको छ भने सबैभन्दा कम उद्धरण (“ ”) चिह्नको प्रयोग एकपटक मात्र भएको छ । यसरी कवितामा पङ्क्तिविन्यास, पुनरावृत्ति, भाषिक विचलन, लेख्यचिह्नको प्रयोग, सम्बोधक शब्द, र विशिष्ट ध्वन्यात्मक शब्दहरूको वैपरीत्यमूलक प्रयोगका कारण लयविधानका दृष्टिले यो कविता उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

एटम, नेत्र (२०७८), *ध्वनि व्यवस्था र कविताको लय*, कक्षासामग्री, कीर्तिपुर : त्रिवि. नेपाली केन्द्रीय विभाग ।

गौतम, कृष्ण (२०५०), *आधुनिक आलोचना : अनेक रूप अनेक पठन*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

गौतम, देवीप्रसाद (२०६८), "सङ्कथन विश्लेषण", *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद (२०३९), *लक्ष्मी कवितासङ्ग्रह*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७०), *समयसौन्दर्य पर्यावरण र कविता*, काठमाडौं : विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि ।

शर्मा, तर्कना (२०७३), 'गद्य कवितामा लयविधान', *प्रयोगशालाको प्रयोग*, काठमाडौं : पुष्प मिडिया प्रा.लि ।

शर्मा, मोहनराज (२०४८), *शैलीविज्ञान*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।